

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ІЗ НЕБУТТЯ

(додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930—40-і та на початку 1950-х років)

Ж. О. Кононенко

Шановний читачу! Ми маємо на меті започаткувати цикл публікацій, присвячених невідомим сторінкам і напівзабутим іменам нашої історії. Вже давно на часі «реабілітувати» у свідомості і серцях наших тих, кого невідворотна жорстокість радянської дійсності сталінських часів викреслила з науки, культури, освіти, врешті — з життя. Знищено окрасу української інтелігенції і серед них — найсвітліші голови наукової думки.

Рукописи, на жаль, горять і допоки не спалені архіви, ми повинні, ми просто зобов'язані пізнати несправедливо забутих, стертих з лиця землі і нашої свідомості українських науковців. Пізнати і воздати тепер уже єдино можливе і необхідне для них — Пам'ять.

ВІД РЕДАКЦІЇ

* * *

Вже звичною стала фраза «архіви розкривають свої таємниці». Торкнулося це і деяких матеріалів, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР. Серед них — фонд ВУАК (Всеукраїнського Археологічного Комітету), що складається з документів, відображаючих наукову і громадську діяльність цієї організації, створеної в червні 1924 р. Ставши окремою науковою установою в системі Академії Наук, ВУАК одночасно був і головним органом Управління Народного Комісаріату освіти УРСР, яке здійснювало керівництво всіма науковими установами Української РСР, в тому числі і Академією Наук¹.

ВУАК займався справами охорони пам'яток культури в межах Української РСР, зокрема й археологічних, здійснював науковий контроль за археологічними дослідженнями на Україні, видавав «відкриті листи» — дозвіл на проведення розкопок.

Маючи характер широкого представницького наукового товариства, ВУАК до числа своїх дійсних членів обирав видатних вітчизняних істориків, археологів, мистецтвознавців. Цієї честі були удостоєні також окремі зарубіжні вчені, які займалися дослідженнями археологічних пам'яток України, це, зокрема, археологи А. М. Тальгрєн (Фінляндія) та Ю. Айліо (Швеція)², проф. М. Еберт (Берлін), І. Мінс (Англія)³.

У 1928 р. археологічні експедиції ВУАКу працювали вже в 30 з 40 округів України, було досліджено велику кількість різноманітних пам'яток. Важливішими були багаторічні експедиційні дослідження, проведені Дніпро-

будівською експедицією в зоні будівництва Дніпровської ГЕС у 1927—1932 рр. під керівництвом академіка Д. І. Яворницького; на Південному Бузі Богесівською експедицією (1930—1932 рр.) під керівництвом Ф. А. Козубовського та на будівництві «Азовсталі» в м. Маріуполі під керівництвом М. О. Макаренка в 1930—1931 рр.

При більш доскіпливому вивченні матеріалів фонду ВУАК, зацікавив документ — реєстр дійсних членів ВУАК за 1931 р.⁴ Вражали примітки поряд з більшістю прізвищ в цьому списку: «умер», «выслан», «исключен», зроблені, очевидно, в 1934 р.

Співробітники архіву* почали пошук документів на підтвердження цих даних. З цією метою Інститутом археології АН УРСР було подано запит до Комітету державної безпеки УРСР з проханням сприяти виявленню біографічних даних і поверненню особистих документів репресованих вчених. Невдовзі після цього одержано відповідь з додатковими відомостями.

Серед цього списку — ім'я М. О. Макаренка — визначного археолога, музеєзнавця, мистецтвознавця та художника. Микола Омелянович Макаренко народився 4 лютого 1877 р. в с. Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії в сім'ї волосного писаря. Закінчив Лохвицьку гімназію, Петербурзьку Художню школу барона А. Л. Штігліца (1902) та Археологічний інститут. Працював асистентом, помічником охоронця та завідуючим античним відділом Ермітажу. В 1916 р. склав та видав путівник «Художественные сокровища императорского Эрмитажа». Одночасно вчений читав лекції на вищих жіночих архітектурних курсах та в керованій М. К. Реріхом школі «Общества поощрения художеств». З 1902 по 1919 проводив розкопки в Новгородській, Полтавській, Катеринославській, Харківській та інших губерніях. В 1914 р. «Обществом поощрения художеств» М. О. Макаренко був відряджений до Німеччини для вивчення фондів та колекцій музеїв, а в 1917 р. в складі Російської Академії Наук в Туреччину. В 1919 р. М. О. Макаренко переїжджає до Києва, де його незабаром обирають дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету.

У 1920—1924 рр. М. О. Макаренко — директор музею мистецтв ім. Б. І. Ханенка, читає лекції в Київському університеті. 1925 р. вчений був заарештований, але Академії Наук вдалося «взяти його на поруки». М. О. Макаренко проводить археологічні розкопки в районі Халеп'я, Трипілья, Опішні, на Полтавщині, Роменщині, Сумщині, в м. Маріуполі. Як людина віддана високим ідеям науки, він, єдиний з членів комісії, не підписав акт на знищення Михайлівського Златоверхого собору для будівництва Урядової площі в Києві⁵.

26 квітня 1934 р. М. О. Макаренка було заарештовано по обвинуваченню в належності до так званої контрреволюційної організації. Постановою особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 23 травня 1934 р. його вислано в Казань на 3 роки. Знаходячись в засланні, Микола Омелянович працював консультантом центрального музею, викладачем Казанського художнього технікуму, брав участь в роботах по реставрації Петропавлівського собору.

24 квітня 1936 року Макаренка М. О. знову було заарештовано по тому ж звинуваченню. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 21 серпня 1936 р. його засуджують до 3 років ув'язнення у ВТТ.

Під час відбування покарання, 15 грудня 1937 р. вчений втретє був заарештований як учасник так званої кадетсько-монархічної повстанської організації. Постановою трійки при УНКВС Новосибірської області від 25 грудня 1937 р. його засуджують до вищої міри покарання. Вирок виконано 4 січня 1938 року. Дані про місце поховання відсутні.

У 1960 та 1965 рр. постановами Верховного суду ТАРСР і Томського обласного суду кримінальні справи по двох останніх засудженнях М. О. Макаренка припинені, він був реабілітований.

У відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і на початку 50-х років»,

* Кононенко Ж. О., Латуха Т. І., Станіцина Г. О., Франко О. О.

за висновком прокурора м. Києва від 1 червня 1989 р. постанову особливої наради при колегії ГПУ УРСР від 23 травня 1934 р. у відношенні М. О. Макаренка відмінено. Вчений реабілітований повністю ⁶.

Не обійшла гірка чаша репресій та неволі й Михайла Яковича Рудинського (14.10.1887—23.06.1958), доктора історичних наук, археолога, музеєзнавця і мистецтвознавця, видавця, який протягом чотирьох років (1924—1928) був вченим секретарем ВУАКу.

Народився М. Я. Рудинський у сім'ї земського лікаря, освіту здобув у місцевій гімназії. В 1905 р. вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту, потім перевівся до Харківського університету, який закінчив у 1910 р. з дипломом кандидата історико-філологічних наук. В 1910—1917 рр. М. Я. Рудинський викладав у школах Путивля, Харкова, Петербурга, працюючи влітку разом з П. П. Єфименко під керівництвом Ф. К. Вовка на археологічних розкопках. З липня 1917 р. був завідуючим педагогічним бюро Губернської Земської управи у Полтаві, керував видавництвом Полтавського губернського земства. 1919 р. М. Я. Рудинський створив там Художній музей і до 1924 р. був його директором.

З 1924 р. М. Я. Рудинський живе у Києві, працює в Академії наук та музеях (Історичному, Лаврі), обирається дійсним членом ВУАКу і кафедр антропології та географії УАН у Харкові, викладає історію первісного суспільства, працює з аспірантами ІМК Києва, Харкова (1931—1933 рр.).

«Працюючи науковим співробітником АН УРСР, М. Я. Рудинський 14 березня 1934 р. був заарештований по обвинуваченню в належності до ніби то контрреволюційної організації. Постановою особливої наради при колегії ГПУ УРСР від 2 квітня 1934 року засуджений по ст. 54—11 КК УРСР до висилки на Північ на 3 роки» ⁷.

Місцем заслання (1934—1937 рр.) став для М. Я. Рудинського Красноборськ Архангельської області. У 1938—1940 рр. «заради хліба насущного» йому довелося працювати у Вологодській облспоживспільці. Протягом 1940—1944 рр. вчений продовжує наукові пошуки, працюючи співробітником Вологодського краєзнавчого музею і досліджуючи північні райони країни, відкриває житла первісних людей на р. Ляблі, Сухоні, Юг.

З 1944 р. і до кінця життя вчений працює в Інституті археології АН УРСР старшим науковим співробітником і вченим секретарем, продовжує займатися археологічними розкопками Мезинської палеолітичної стоянки і дослідженнями «Кам'яної могили» біля Мелітополя, де ним, разом з М. Л. Макаревичем і В. М. Даниленком, знайдені і розшифровані малюнки та зображення (петрогліфи). Стараннями М. Я. Рудинського «Кам'яну могилу» оголошено заповідною зоною. Книга про дослідження цього «підземного ермітажу» первісної людини вийшла вже після смерті вченого.

Відповідно до вищезгаданого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., за висновком Прокуратури м. Києва від 22 червня 1989 р. М. Я. Рудинського реабілітовано ⁸.

Тодось Миколайович Мовчанівський належав до нового покоління радянських істориків, які відстоювали в 30-і роки соціологічний напрямок в археології ⁹.

Школою практичного досвіду для археолога-початківця було співробітництво у 20-і роки з членами ВУАК П. П. Курінним, С. С. Гамченком, М. О. Макаренком. 1923 р. молодий краєзнавець вперше взяв участь у археологічних розвідках та розкопках курганного могильника «Із скорченими похованнями» в околицях с. Краснопілки на Уманщині, в наступному році — поселення трипільської культури та поховання білогрудівського типу на полях сс. Краснопілка, Собковка, Подібна.

З 1925 р. Т. М. Мовчанівський очолює Бердичівський краєзнавчий музей. Завдяки його організаційній діяльності на Бердичівщині вперше проводяться стаціонарні археологічні дослідження.

Учений-практик використовує досвід роботи в Ольвійській (1929—1932, 1935 рр.), Побузській (1930—1932 рр.) і Райковецькій (1923—1935 рр.) експедиціях. Він розробив план, систему та методи досліджень давньоруських городищ. Основні принципи польової роботи були викладені ним в рукописі монографії «Райковецьке феодальне городище» ¹⁰.

Після реорганізації ВУАК в лютому 1933 р. Т. М. Мовчанівський був за-

прошений до Києва на посаду ученого секретаря і наукового співробітника секторів рабовласницької формації та феодалізму Спілки Інституцій матеріальної культури ВУАН. Як завідувачий сектором феодалізму і учений секретар СІМК (потім ПМК) він організовує у жовтні 1933 р. конференцію археологів та етнографів, бере участь у комісіях по прийому архівів С. С. Гамченка, Д. М. Щербаківського, В. В. Хвойки; публікує інформаційні огляди про експедиційні роботи, проводить семінари по методиці археологічних досліджень, щорічні звітні виставки інституту та продовжує наукову діяльність: вивчає в Житомирській обл. Коростенські та Городські городища і комплекс історичних пам'яток Вишгорода та Києва. Але доля й цього вченого була зламана.

Із довідки КДБ УРСР: «Мовчанівський Тодось Миколайович народився 9 травня 1899 року в с. Берестовець Уманського району Черкаської області, із сім'ї священика, українець, освіта середня, закінчив 3 класи Одеської семінарії, археолог, безпартійний, працював науковим співробітником інституту історії матеріальної культури АН УРСР, проживав в м. Києві, Лавра, корпус 7, кв. 11.

Мовчанівський Т. М. заарештований 17 лютого 1938 року по звинуваченню в приналежності до так званої української контрреволюційної націоналістичної організації і рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 8 травня 1938 року засуджений по ст. ст. 54—7, 54—11 КК УРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 року. Дані про місце поховання Мовчанівського Т. М. відсутні.

Постановою Президії Київського обласного суду від 12 травня 1971 року рішення трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 8 травня 1938 року у відношенні Мовчанівського Т. М. відмінено за відсутністю в його діях складу злочину. Мовчанівського Т. М. реабілітовано.

Особистих документів Мовчанівського Т. М., його наукових праць, статей і рукописів в архівних матеріалах не виявлено»¹¹.

Багато вчених різних галузей історичної науки стали жертвами сталінського терору. На сьогодні Комітету держбезпеки УРСР вдалося розшукати архівні матеріали стосовно Мощенка К. В., Кримського А. Є., Носова А. З., Осьмака В. О., Шмідта Ф. І. Ось що повідомляють довідки КДБ: «За виявленими архівними матеріалами, Мощенко Костянтин Васильович, 1876 року народження, уродженець м. Суми, з родини селян, українець, безпартійний, освіта вища, архітектор-художник, з 1906 року працював у мурзах, до 1924 р. був завідувачим історико-етнографічним музеєм в Полтаві. В 1925 році переведений до Київського історичного музею, працював архітектором-реставратором музейного містечка (Лавра), мешкав у м. Києві, Лавра, корпус 24, к. 27.

Мощенко К. В. заарештовано 24 листопада 1933 року за обвинуваченням в належності до нібито існуючої контрреволюційної організації.

Постановою судової трійки про колегії ГПУ УРСР від 26 лютого 1934 р. був засуджений по ст. 54—11 КК УРСР до висилки в Казахстан на 3 роки. Відомостей про дальшу долю Мощенка К. В. в архівних матеріалах немає.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. за висновком Прокуратури м. Києва від 13 червня 1989 року Мощенко К. В. реабілітовано.

Особистих документів Мощенка К. В., його наукових праць, статей та рукописів в архівних матеріалах не знайдено.

Кримський Агатангел Євтимович, 1871 року народження, уродженець м. Володимир-Волинського, українець, безпартійний, освіта вища, в 1892 році закінчив Лазаревський інститут східних мов, в 1896 році — історико-філологічний факультет Московського університету. В 1898—1919 рр. — професор Лазаревського інституту на кафедрі арабської літератури і історії мусульманського Сходу.

На Україні з 1918 р., брав участь у роботі комісії, очолюваної В. Г. Вернадським, по створенню Української Академії наук і виробленню її Статуту. До 1932 р. був секретарем Академії наук УРСР. З 1926 р. — голова історико-етнологічної секції Київського відділення Всеукраїнської асоціації сходознавства, з 1928 р. — її почесний голова. В 1938—1941 рр. працював науковим керівником аспірантури інституту мовознавства АН УРСР, був професором,

дійсним членом АН УРСР, заслуженим діячем науки УРСР. У 1940 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Неодружений, мешкав у м. Кисві, вул. Підвальна, 3, к. 5, мав прийомного сина — Кримського Миколу Агатангеловича, 1929 року народження.

20 червня 1941 року був заарештований по обвинуваченню в контрреволюційній діяльності як учасник «Спілки визволення України». На попередньому слідстві винним себе не визнав, у вересні 1941 р. Кримський А. Є. був вивезений у Кустанай, де 25 січня 1942 р. помер у тюрмі і 3 лютого 1942 р. справа по відношенню до нього припинена у зв'язку зі смертю. 23 травня 1957 р. Кримського А. Є. реабілітовано. Даних про місце поховання немає.

Носов Анатолій Зіновійович, 1883 р. народження, уродженець м. Полтави, з родини службовця, українець, освіта вища — закінчив Петербурзький університет у 1913 р., антрополог, безпартійний, працював науковим співробітником — антропологом в АН УРСР, очолював Кабінет антропології ім. Ф. К. Вовка, мешкав у м. Кисві, вул. Жертв Революції, б. 23, к. 8.

Носов А. З. був заарештований 3 лютого 1933 р. як член так званої української контрреволюційної організації. Постановою судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 9 травня 1933 р. засуджений по ст. 54—2 і 54—11 КК УРСР до ув'язнення у ВТТ строком на 5 років.

Відомостей про дальшу долю Носова А. З. в архівних матеріалах немає.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. за висновком Прокуратури м. Кисва від 7 липня 1989 р. Носова А. З. реабілітовано. Інших відомостей про життя та наукову діяльність Носова А. З., а також його особистих документів, праць, статей у рукописі в архівних матеріалах не знайдено.

Осьмак Василь Олександрович, 1870 року народження, уродженець м. Двінська, з родини вчителя, росіянин, освіта вища, за фахом — цивільний інженер, безпартійний, був професором Київського будівельного інституту, мешкав у Кисві, вул. П'ятакова, 115, к. 16.

Осьмак В. О. середню освіту здобув у Київській другій гімназії, яку закінчив у 1888 р. Вчився на математичному факультеті Київського університету. 1890 р. поступив і 1895 р. закінчив інститут цивільних інженерів в Петербурзі. Близько року працював молодшим інженером в губернській управі у Житомирі, згодом був переведений до Кисва, в управління Південно-Західної залізниці, працював архітектором в бюро цивільних споруд. У 1899 р. був запрошений на викладацьку роботу до Київського політехнічного інституту, де перебував на посаді професора першої групи. 1929 р. перейшов до заново створеного інституту шляхів сполучення, а з 1930 р. — професор Київського будівельного інституту, член Софійської комісії та експерт ВУАК по архітектурі; в 1933 р. він був включений до списку делегатів на археолого-етнографічну нараду.

Осьмак В. О. був заарештований 16 січня 1931 р. як учасник так званої контрреволюційної організації «Київського філіалу «Промпартії». Постановою судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 22 березня 1931 року засуджений по ст. ст. 54—6 і 54—11 КК УРСР до ув'язнення в ВТТ на 5 років. При перегляді справи судовою трійкою при колегії ГПУ УРСР 8 березня 1932 р. була прийнята постанова: «Осьмака В. О. достроково звільнити. Решту терміну вважати умовною». Відомостей про подальшу долю Осьмака В. О. в архівних матеріалах немає.

Рішенням військового трибуналу Київського військового округу від 21 квітня 1959 р. постанови судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 22 березня 1931 р. і 8 березня 1932 р. у відношенні Осьмака В. О. відмінені і справа закрита за відсутністю в його діях складу злочину. Осьмака В. О. реабілітовано.

Федір Іванович Шміт (Шміт) — історик мистецтва, професор (з 1912 р.), академік АН УРСР (з 1921 р.). Народився 8(15) травня 1877 р. в Петербурзі. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де був учнем Н. В. Нікітіна, В. К. Ернштедта і А. В. Прахова. У 1899—1900 рр. жив у Італії. 1901 р. вчений був відряджений до Російського археологічного інституту в Константинополі, вивчав мозаїки мечеті Кахріє-Джамі. Протягом кількох років подорожував по Греції, Південній Італії, Німеччині, Австрії, Болгарії, працював учителем гімназії.

У 1908—1912 рр. Ф. І. Шмідт був ученим секретарем Російського археологічного інституту в Константинополі, потім переїхав до Харкова, де був призначений професором університету на кафедрі теорії та історії мистецтв, з 1913 р.— декан історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів¹². У 1919—1920 рр.— завідував музейною секцією Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників і старовини Наркомату освіти УРСР, а також був головою вільного факультету мистецтв та деканом історико-філологічного факультету Харківського університету, дійсним членом Російської академії історії матеріальної культури (Петроград, 1919 р.).

«Ф. І. Шмідт був заарештований 7 грудня 1920 р. як учасник складання відозви до вчених Заходу із закликом до активної підтримки добровольчеської армії. У зв'язку з поданням Наркома освіти т. Гринько і під його відповідальність Ф. І. Шмідт з-під варті був звільнений до розслідування справи із взяттям підписки про невиїзд з м. Харкова.

24—29 квітня 1921 р. справа по обвинуваченню Ф. І. Шмідта та інш. розглядалася в Харківському губернському трибуналі у надзвичайному складі, який виніс вирок слідуючого змісту: Шмідта Федора Івановича, 43 років, піддати суспільно-примусовій праці терміном на три роки з позбавленням волі. Вирок рахувати умовним і направити Шмідта для роботи за фахом. Строк випробування призначити один рік.

Справа по обвинуваченню Ф. І. Шмідта згодом не переглядалася»¹³.

У 1921 р. Ф. І. Шмідта обрано головою Археологічної комісії, головою Комітету Музею мистецтв Академії наук, академіком АН УРСР. З 1924 р. вчений перебував у Ленінграді, був призначений професором університету і директором Державного інституту мистецтв. В його творчому доробку — дослідження візантійського і українського образотворчого мистецтва, питання охорони пам'яток старовини, музейні справи.

Помер Федір Іванович Шмідт 10 листопада 1942 р. в Ташкенті¹⁴.

За часи репресій було втрачено цвіт нації — діячі науки і культури. Ще не всі документи і матеріали про долю репресованих вчених стали надбанням гласності, але пошук в цьому напрямку триває...

Примітки

¹ Шовкопляс І. Г. *Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966)* // *Бібліографія.*— К., 1969.— С. 16.

² Там же.

³ Фонд ВУАК // НА ІА АН УРСР. — № 462.— С. 3.

⁴ Там же.— С. 2, 3.

⁵ Білодід О. Про М. О. Макаренка // *Археологія.*— 1989.— № 1.— С. 121—131.

⁶ Довідка КДБ УРСР від 6.08.90 № 10 / с-2821.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Білясва С. О., Калюк О. П., Мовчанівський Т. М. . Сторінки наукової біографії // *Археологія.*— 1989.— № 2.— С. 125; А. Л. Путь. Точна дата смерті невідома // *Знання та праця.*— 1990.— № 9.— С. 18—20.

¹⁰ НА ІА АН УРСР, ф. 20, № 11, 195 арк.

¹¹ Довідка КДБ УРСР від 6.08.1990 р. № 10 / с-2821.

¹² *Історія Академії наук УРСР.*— К., 1967.— Кн. 2.— С. 466.

¹³ Довідка КДБ УРСР від 6.08.1990 р. № 10 / с-2821.

¹⁴ *Історія Академії наук УРСР.*— С. 467; *Українська радянська енциклопедія.*— К., 1985.— Т. 12.— С. 424